

Mall Hiemäe

Väike
putukaraamat
rahvapärimusest

Pühendan selle raamatu
kõigile loodushuvilistelele.

Mall Hiimäe

Väike
putukaraamat
rahvapärimusest

EKM Teaduskirjastus
Tartu 2022

Koostanud ja toimetanud Mall Hiimäe

Illustratsioonid: Mari Hiimäe

Korrektuur: Kadri Tamm

Küljendus ja kujundus: Pille Niin

Tehniline abi: Tuuli Otsus, Risto Järv

Avaldatud pärimustekstid on Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest.

Raamatu ettevalmistamist ja väljaandmist on toetanud Eesti Kirjandusmuuseumi baasrahastusprojekt EKM 8-2/22/3, Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus) ning Eesti Kultuurkapital.

Autoriõigus: Mall Hiimäe; Eesti Kirjandusmuuseum

ISBN 978-9916-659-43-4

Trükk: Pakett

Sisukord

Eessõna	7
Sissejuhatus	9
Herilane	28
Herneuss	33
Jaaniuss	36
Kaerasori	40
Kapsauss	44
Kihulane	49
Kiil	53
Kiin	56
Kilk	60
Kirp	71
Koi	79
Kukrik	83
Kõrvahark	86
Käosülg	90
Kärbes	93
Lehetäi	104
Leivauss	107
Lepatriinu	111
Liblikas	117
Lutikas	122
Maakirp	129
Maamesilane	132
Maamõõtja	136

Mailane	139
Maipõrnikas	145
Mardikas	149
Mesilane	152
Paklatori	166
Parm	170
Piksepeni	176
Prussakas	179
Puruvana	186
Puuk	188
Põdrakärbes	191
Päevakoer	193
Rohutirts	196
Rukkiuss	199
Sametlest	204
Satikas	206
Sipelgas	212
Sitikas	222
Sääsk	226
Tarakan	231
Toonesep	234
Traatuss	238
Tumm	240
Täi	243
Vainuköis	257
Vapsik	263
Ämblik	266
Putukaloend	273
Eesti kihelkonnad	275
Kirjandus	276

Eessõna

Sellesse raamatusse olen valinud Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest 50 putukate ja ämbliku-laadsete liigi (või suurema üksuse) kohta uskumusi, tekke- ja seletusmuistendeid, legende, loitse, regilaule, loodus-kõnelusi, vanasõnu ja mõistatusi, maagiavõtete kirjeldusi jne. Siinse väljaande tegelased on teiste eesti fauna esindajatega võrreldes isepäraste arengujärkude, mitmekesise kehaehituse ja elutalitlusega, suure sigivusega, ent tagasihoidlike mõõtmega erakordselt liigirikka koosluse liikmed. Rahvapärimuses pole suhtumine neisse ühene: mõned neist on eriliselt hoitud ja kaitstud, enamikku suhtutakse neutraalselt; osa on sellised, keda vajatakse, ning osa sellised, keda lausa põlatakse.

Tegelaste esikümnesse kuuluvad talletatud pärimuse rikkalikkuse poolest kärbes, oraakelloomana hästi tuntud armas lepatriinu ning vastuoluline õnnetooja ämblik. Ühiselulistele putukatele – mesilastele ja sipelgatele – on omistatud üsnagi mõistuslikku käitumist. Vanema putukapärimuse üldsuunitluse põhjal võib tõdeda, et tegemist on maaviljeluse ning karjakasvatusega tegeleva talurahva pärandkultuuriga – sedavõrd palju on arhiiviteadetes mainitud taimekahjureid ning kariloomade häirijaid, kes linnarahvale probleemiks

polnud. Tähestiku järjestuses esindavad vereimejate horde kümme nuhtlejat: kihulane, kirp, kärbes, lutikas, parm, puuk, põdrakärbes, satikas, sääsk, ja neid igati ületav rohkete maagiavõtete esinumber täi, keda jagus nii maale kui linna. Putukariigist oleme endile leidnud hulgaliselt sõnumitoojaid, kelle tunnuslik käitumine kuulutab ette edaspidiseid ilmu, saakide valmimist, inimelu tähtsündmusi, õnne või ebaõnne.

Tekstinäidete jaotamisel peatükkideks lähtusin rahvapärasest liigitusest ja nimekasutusest. Suuremate rühmade (nt liblikas, mardikas, sitikas) tutvustused on vaheldumisi liigitutvustustega (nt jaaniuss, päevakoer), sekka mingi eritunnuse alusel antud nimetused (nt maamõõtja, puruvana). Küsitluskavale „Inimene ja putukad“ laekus 2020.–2021. a Eesti Rahvaluule Arhiivi kaudu vastuseid enam kui 20 inimeselt. Liigitunnuste ja süstemaatika osas olid tänuväärt nõuandjais entomoloogid Villu Soon, Urmas Tartes ning Jaan Viidalepp. Raamatu illustreerimisel olid eeskujuks trükised ning internet, looduses aitas portreteeritavaid „paigal hoida“ nende jäädvustamine fotole.

Tartus, 1. juunil 2021
Mall Hiimäe

Sissejuhatus

Kas putuka- või mutukaraamat? Selle raamatu tegelasi loomariigi selgrootuteks nimetada oleks vast liiga ebatäpne – tigudele, vihmaussidele või kaanidele ju siin kohta pole. Üldnimetus „putukad“ oleks entomoloogilise süstemaatika alusel seevastu liiga kitsas, sest esindatud on ju veel ka ämblikulaadsete klassi kuuluvad ämblikuliste ja lestaliste seltsi liigid. Rahvakeeles leidub nimetusi, mis nii või teisiti neile pisiloomakestele kehtivad: putukad, mutukad, sitikad, massakad, matikad... „Satikas“ on ka üldnimetus tillukeste putukate kohta, nagu täid, kirbud, lutikad, kihulased. Keeleajalooliselt (eesti, soome, vadja, isuri k) osutavad väiksusele nii „putukas“ kui „mutukas“ (Etümoloogiasõnaraamat: 284–285; 290; 388; 396).

Tundub, et sõnasetuses osutab liide *-kas* siinkohal justkui (võrreldes inimesega) putuka väiksusele ja tühisusele. Mulje süveneb, kui üles lugeda nimemoodustusi: *satikas, kihukas, liblikas, pihukas, prussakas, põrnikas, raudsikas, ritsikas, satikas, sipelgas, ämmelgas*. Käesoleva väljaande pealkirjavaliku määraski soov võimalikult neutraalne olla, nii et räägime putukatest ehk insektidest ning arvame nende hulka üksiti ämblikud ja lestad.

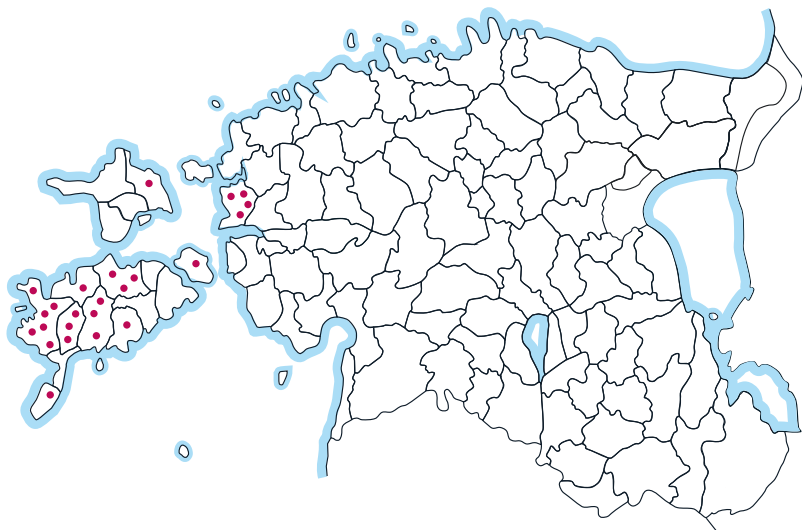
Igale putukale oma nimi. Kui me ei tea täpselt putukaliiki ega oska liigikuuluvust määratagi, tundub mõttekam kõnealuseid lihtsalt mutukateks nimetada. Mis süstemaatilise põhimõtte alusel liigendamise nii raskeks teeb, on liikide arengustaadiumid, nt liblikatel röövik, nukk ja valmik, kelle välimusest saab selgeks, et tegemist on tõepoolest liblikaga. Ons see liblikaröövik või mardikatõuk, kes kapsapeenral taimi rikub? Kes on leivauss? Kuidas tekivad traatussid? Kas pimeparm ja sögelane on eri parmuliigid või ühe ja sama liigi piirkondliku tuntusega nimetused? Kas kilk on Võrumaa keelepruugis ritsikas või nimetatakse ritsikaks ka rohutirtsu, või kehtib ritsika nimetus kõigile tsikaadilistele? Sageli on nii, et tuntakse vaid ühte liiki, kuid looduses leidub talle samas süstemaatilises rühmas sadu sugulasi.

Keeleteadlase Andrus Saareste mõistelises sõnaraamatus on rida nimetusi põrnika või/ehk sitika kohta: *hiilaporbulane, katikas, kuldsitikas, lehepõrnikas, põuapall, raisapõrnikas, seasitikas, sitamummukene, sitaporr, sondilane, surnumatja*. Mõnele nimetusele on küll õnnestunud märkida ladinakeelne vaste või vähemasti variandid omavahel kokku viia (Saareste 1962: 265–267). Igatahes võrdluses kalade, lindude ja imetajate tundmisega on putukate tundmine meie rahva seas olnud kõige kehvemas seisus. Hoolimata ebakompetentsusest liigitundmises olen püüdnud välja tuua putukariigi esindajatega seonduvate uskumuste vanapärasuse, nende elulaadi iseärasustest johtuvad erisused ning kajastused meie suhtumises.

Heidame siinkohal veel pilgu ka süstemaatikute töömaile. Rootsi loodusteadlase Karl Linné loodud taimede ja loomade süsteem ning liigisüstemaatika ja terminoloogiaga tegelemine on küll aluseks ja abiks, kuid teaduse arenedes nimetused muutuvad. Vaja läheb luupi ja mikroskoopi,

tänapäeval on abiks geeniuringud. Uue liigi tuvastamisel on tavaks lisada ladinakeelsele nimetusele veel teadlase nimi või nimelühend (liblikate kohta vt nt Viidalepp 1971: 39–40 jj). Rahvapärimsliku putukatundmise probleemide kohta asjatundjalt telefonitsi nõu küsimisel sain entomoloog Urmas Tarteselt lohutava vastuse: „Mul on kaks kogemust putukamääramisega. Lähed teadlase käest liiki küsima, kes on. Kui läksin sipelgapildiga Vambola Maavara juurde, siis ta ütleb, et: „Ma ei saa seda foto järgi määrata, ma peaks saama teda ikka paremini näha.“ Ja siis Kaupo Elbergi käest küsin jälle mingit liigitäpsustust. Tema ütleb, et: „Karvakeste järgi ma ütleksin, aga neid ei ole selle foto peal näha.““

Teised autorid samal teemal. Sain Kaupo Elbergilt enam-vähem samasuguse vastuse. Tookord oli vaja kindlaks teha, kas ohtlikuks mailaseussiks peetakse Saaremaal peale pajumailase rööviku veel mõne teise liblikaliigi röövikut, nt karuslaste või tutlaste seast. Siis selguski, et karvakesi putuka kehal peab ikka korralikult vaadata saama. Meenu-tan tänuga Tartu entomolooge, kel on olnud põhjust Eesti Rahvaluule Arhiivis putukaliikide rahvapäraseid nimetusi uurida. Vambola Maavara tundis erihuvi sipelgate vastu, keda nimetatakse nardlasteks, ning millised on maranad, murelased, raudlased jt. Juhan Vilbastelt on mees küsimus: „Kes hüppab heinamaal piimakannu?“ – Tema otsis sobivaid nimetusi tirtidele. Jaan Viidaleppa küsitlesin tema Vane-muise tänava tööruumis, kaasas tikutoosi suletud ninasarvikipõrnikas. Selgus, et see liik pole mingi haruldus ja et „pojad“ sitikate kõhu all on tegelikult nende kehale kinnitu-nud parasiitlased. Aga Ants-Johannes Martinile kuulutasin, et kuklased on atavistlikud elukad, mille peale ta otsustas folkloristidele ettekande pidada nimelt kuklaste inimese-taoliselt mõistuslikust ühiselust.

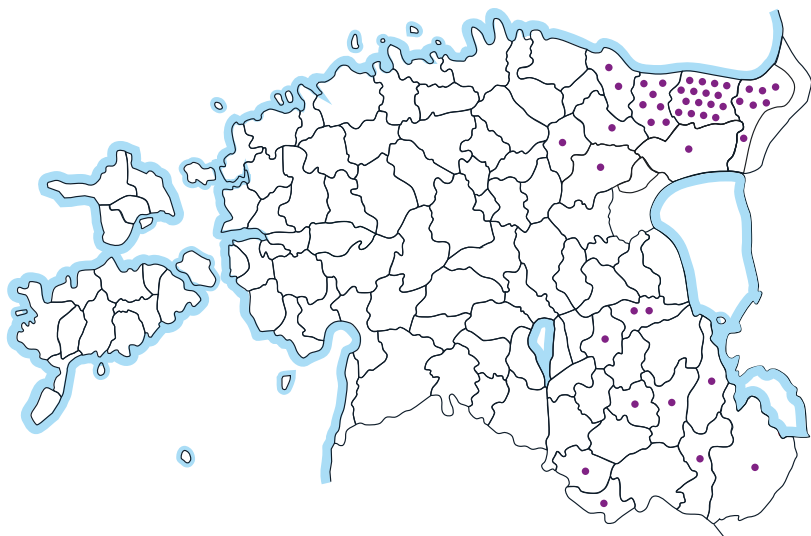
Teated ohtlikust mailaseussist on piirkondliku levikuga.

Käesoleva raamatu koostamisel olen peale määrajate ning entsüklopeediliste ülevaateteoste kasutanud selgrootute uurija Villem Voore käsiraamatut „Zooloogilisi ekskursioone“ (1961), mis on kohane selgrootute tundmaõppimiseks nende elupaikades, sarja „Abiks loodusvaatlejale“ väljaandeid ning ajakirja Eesti Loodus artikleid. Kasulikke teadmisi jagab rikkalike fotodega raamat putukatest maailma kultuuriloos (vt Tartes, Pöder 2008).

Irdhingekujutelm seostub eesti rahvausus üsna ilmekalt mitme putukaliigiga. Neid putukaid kirjeldatakse usundilistes muistendites kui inimese suu kaudu väljuvaid hingekandjaid. Hingeta inimene lamab, nagu magaks, näib isegi

surnuna, vahepeal aga märgatakse tuulekeerist. See on tuulispask, kes niimoodi võõralt põllult vilja viib. Kui hingekandja tagasi pöördub, vaibub ka tuulehoog ja lamajale tuleb taas hing sisse. Muidugi võidi rohus lamaja näo ümber tiirlemas näha kärbest või muud putukat. Pärimumsteadetes ollakse selles rollis näinud veel ka herilast, maamesilast, parmu või pisikest liblikat.

Seos teispoolsuse ja saatuse-ennetega on omane nii lindudele kui putukatele. Nagu kägu, kes inimesele elada jäänud aastaid kukub, on rütmilise tiksutava hääle-tekitamise tõttu peetud kaduviku kuulutajaks toonesepa.

Toonesepa tiksumine kuulutab surma, haigust, kadu, hävingut.

Tuhmuv kujutus seosest surmariigiga on veel koil, ämblikul, kimalasel, mardikal, sitikal, täil. Vaenusääse vastsete haruldase kulgemisviisi – vainuköie – olemuse seletus on vähemalt eesti ja soome pärimuses sõnaselgelt seoses hinge-kujutelmaga. Et inimelu tähtsündmuste – sünni, abiellumise ja surmaga seotud uskumused oleksid kõik sellise taustaga, seda küll öelda ei saa. Animistliku maailmatunnetuse juurde kuulub ju usk kogu looduse hingestatusse ja elususse. Tänapäevalgi on arvestatavateks sõnumitoojateks liblikad, tähenduste määramisel leiab rakendust värvisümbolika. Must värv on ikka olnud mure värv: „Kui rukis lõigatud, siis visati sirp ülesse ja istuti ruttu vihule ja siis vaadati, mis putukaid ja mutukaid sinna vihu alla kogus. Olid seal mustad ussikesed jt, siis oli tulemas mureaasta, hallid aga ennustasid head aastat.“ (Torma, Avinurme, 1948) Kuivõrd tõsiselt ammustel aegadel selliseid sõnumeid võetud on, seda ei oska öelda. Igatähel leidub memoraate, jutustatud takkajärgi faktina ende täideminekust. Kõige populaarsemate endetoojate seas on peale liblika veel lepatriinu, jaaniuss, toonesep, täi, ämblik.

Tekke- ja seletusjuttude ning legendide tegelasteks on eesti rahvapärimuses sellised mutukad, kes inimese lähedusse hoiavad: kirp, kärbes, lutikas, ämblik. Ei saa öelda, et jumala osatahtsust nendes lugudes rõhutatud oleks, pigem konstateeritakse, et mingi eelis või omadus on kõrgemalt poolt määratud. Evangeeliumist pärit Kristuse surmasõnum kajastub legendis, mille järgi kärbes oma altruistliku käitumisega õiguse saab süüa kuninga lauas. Legendiomane sisuarendus on tavaliselt napp või puudub. Seoseid ristiusuga väljendavad mõned üldistavad nimetused sametlesta kohta: *taevaisa talleke*, *Jeesukese lambuke*, *jumala lehm*. Kõnekas erand on seos pühakunimedega lepatriinu puhul, eeskujuks

rahvusvaheline nimekasutus. Kuivõrd hästi rahva seas pühakulegende teatud on, sellest on folkloorikogudes putukate kohta küll üsna vähe jälgi. Niivõrd vastiku parasiidi loojaks, nagu on täi, öeldakse, et see on vanajuuda loodud. Kurat ise esineb Ülo Valgu andmeil suhteliselt harva: kärbsena kaheksal korral, sääse kujul kahel ja kirbu kujul kahel korral, parmu ja prussakana ühel korral (Valk 1998: 231 ja 235).

Looduskõnelused. Rahvaluuleliikide kohta kasutatavas nimistus esinevad *looduskõnelus* (eeskujuks saksa k *Naturrede*) ning *loodushäälend* (saksa k *Naturlaut*). Esimene jaotus hõlmab loodusolendite inimkõnelisi lausungeid, teine aga loodushäälte matkimist. Looduskõnelused on vaimukad ja tabavad. Tegelased oskavad sõnaosavalt esile tuua endi iseloomuomadusi, harjumusi, eelistusi, eesmärgiks on endi paremate väärtuste eksponeerimine ja teistele mutukatele koha kättenäitamine. Sel viisil on inimesed iseloomustanud vastumeelsete ligitikkujate vastandpaare: kirpu ja täid, kirpu ja lutikat, tingu ja täid. Laiema levikuareaaliga lood on arvel muinasjuttudena ning saanud tüübinumbri rahvusvahelises loomajutukataloogis.

Häälekalde linnukooslusele jäävad putukad mõistagi alla, võrreldes koduloomadega on nad samuti tagaplaanil. Kuid vaikuse pidamisest on putukad kaugel. Häälitsusi iseloomustavad nimetused, nt *põrnikas*, *porilane*, *sirts*, *õrilane*, *kumalane*, *vorr* (põrnikas). Osa neist pisiolenditest ei häälitsegi, asja saab ajada ka lõhna abil. Ometi leidub eesti folklooris vapper tegelane, kes kõneleb inimese endaga – see on sääsepreili, kes ei soovi muud, kui tilgakest verd. Teised vereimejad otsesõnu oma tahtmist ei väljenda, pigem annavad kaude märku, mis neile inimese käitumises vastuvõetav on ja mis neid huvitab. Selline on täi.

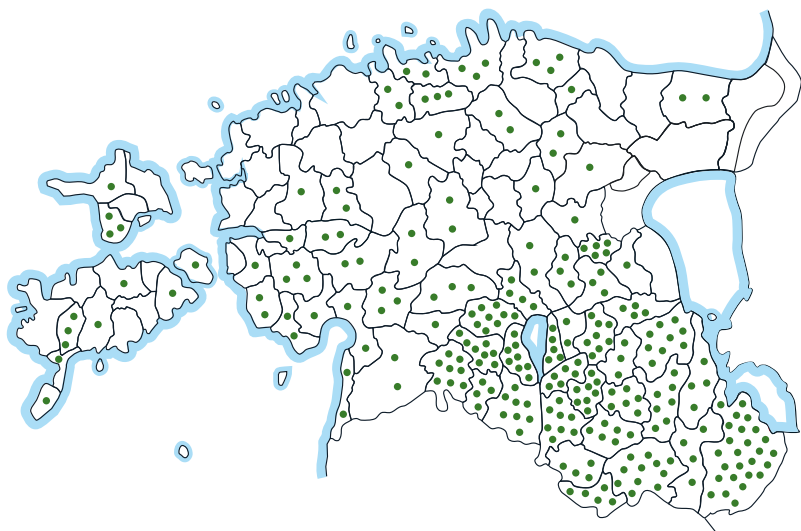
Loomamuinasjutud. Ei saa öelda, et mutukatele muinasjututegelastena rahvajuttudes väärilist kohta pakutakse. Puudub imemuinasjuttudele omane algusvormel: „Elas kord...“, puudub traditsiooniline lõpuvormel ega kasutada kolmarvu (kolm tegelast, kolmekordne tegevus jne). Eesti loomajuttude teadusliku väljaande (EMj II 2020) üks koostajaid Mairi Kaasik selgitas, et putukaid on mainitud veerandsajas jututüübis, rahvusvahelises tüübikataloogis (ATU) leiduvad neist pooled. Vastandatavad tegelastepaarid on rohutirts ja sipelgas, ämblik ja sipelgas, kirp ja täi, kirp ja kärbes, sääsk ja parm. Sisuaarendust võidakse vahendada kahe antropomorfiseeritud tegelase dialoogina nagu looduskõnelustes. Tekstide liigitamisel on jälgitud, kas lugu sisaldab ka mingit tegevust. Kui jah, siis kuulub see loomamuinasjuttude hulka. Arhiivitekstide hulgalt (87 varianti) on esikohal trükiste kaudu populaarsust kogunud jututüüp „Ämblik ja sipelgas“ (Ee 284) etioloogilise lõpuga, milles heatahtlik ämblik saab maandumiseks siidikera, sipelgas aga kukub end keskelt pooleks. Rahvusvahelises kataloogis on esindatud ka „Sääsed murravad hobust“ (ATU 281, 22 varianti), „Kirp ja kärbes“ (ATU 282A*, 11 varianti), „Sitika ja konna öömaja“ (ATU 282D*, 19 varianti) jt. Eesti oma tüübikataloogis on esindatud enam kui 10 variandiga veel „Sääse ja parmu tüli“ (Ee 284C, 22 varianti) ning „Täi pelgab sauna“ (Ee 284*, 12 varianti).

Lühivormid: mõistatused, vanasõnad, kõnekäänud.

Eesti mõistatuste teaduslikus suurväljaandes (EM) on kõige enam mõistatusetüüpe mesilase ja sipelga (täpsemalt – kodumesilase ja mesipuu ning suurte sipelgate ning nende kuhilpesa) kohta. Nende hästituntud ühiseluliste putukate keerukas elukorraldus ongi ju mõistatuslik. Mõistatamisväärne on

ka ämblike võrguniidi moodustamine ning võrgupunumine. Kujundliku kirjelduse järgi („Hark all, paun peal...“, EM 200) tuli lahendada mõistatus täitapmise vahendite ja täide otsimise kohta inimese juustest (250 varianti). Populaarsete hulka kuuluvad veel mõistatused sitasitika kohta: „Undas ja mürises, kui maaha satas, siis künd?“ (EM 958; 962).

Kui mõistatuste eesmärk on kaude esile tuua putuka tunnuseid, käitumuslikke iseärasusi vm, siis vanasõnade ülesanne on kujundlikus vormis edasi anda teadmisi ja uskumusi seoses argielu tööde ja tegemistega. Teisalt aga räägitakse küll loomast, kuid mõeldakse inimest: „Suuga teeb suure linna, käega ei tee kärbsesepesagi“ (kärbes ju endale pesa ei tee).

Populaarse sitikamõistatuse levikupilt.

Kõnekäändudes iseloomustatakse inimest pigem negatiivsest aspektist: „elab kui lutikas seinaprao vahel“; „nagu täi kärnakoore all“; „nagu kirp kirju koera perses“. Võrdlusvahendiks valitakse keegi ebameeldivate loomade hulgast, oluline koht on siin neilsamadel vereimejatel, kes looduskõnelusteski enamasti tegelasteks on: „venib nagu täi“, „kargab nagu kirp“. Kui regilaulus saab *herilane hellakene* mesilase kõrval positiivse kuvandi, siis võrdluses on esil taunitav käitumisviis: „tige kui herilane“. Inimese kohta käivad ka halvustavad ütlused hääletekitamise teemal: „justkui sääse pirin“; „piriseb kui kesaparm“.

Regilaulud. Kui regivärsilisi rahvalaule loodi ning lauldi, võeti paralleelvärssidesse tegelasteks need putukad, keda hästi teati ja tunti. Siit võib leida tuttava mesilase ja herilase, parmu ja sääse, kirbu ja täi. Positiivsete omaduste võrdkujuks on *mesilane-mettatooja* kõrvutatuna teiste samataolistega.

Kuramaa neiud vaatsid
läbi tammise tanuma,
üle lauatse värava:
„Oleks see meesi minule!
See’p on mees mehegi poega,
meevahast ta valatud,
herilase hingekeene,
vaapsilase vaimukene,
mesilase meekekene.“ (Pärnu I, 1897)

Laiskuse, lohakuse ja rämpakuse esiletoomiseks kodu korrashoiul sobib laul kosilasest laias peres:

Neli oli neidu peressa,
viis oli noorta noorikuida.
Tuba luudada küsiksi,
ahi halguda halukski,

pada vetta palveleksi,
kibu aga nuttab nuustikuta,
tuba on põlvini põhku täis,
sasi on sääreluieni.
Kirbud kõnnsid, kõrred suus,
täid läksid nurka, pakud jalas,
igas tunnis tõmbasivad,
tunni taga hammustasid... (Simuna, 1908)

Huvitav ümberütlemine leiab aset Mustjala lauluteisendites, kus stereotüüpsetes värssides tutvustatakse putukaid kui kariloomi.

Sööge, keik te sööbijad,
jooge, keik te joobijad,
magage, keik magajad!
Mina olen kerbud kinni pannud,
lussud lauta lugenud.
Kerbud koldes, kolgid kaelas,
lussud lautas, lauad silmis,
täi see kiunub kütke otsas,
russak röögib rehe all! (Mustjala, 1959)

Üldinimlikku ning aegumatut teemat käsitleb laulutüüp „Öösel üksi“. Üksiolemise kurbust väljendavad laulusõnad järgmiselt:

Kui juomar kõrtsist kodo tuleb –
tuba turkib, kammer kärgib,
kõik tuba tulevalule.
Naine tükkib nurga puole,
tükkib tühje vuode peale.
Kellega mina kõnelen,
luttikaga lusti lüen. (Jõhvi, 1937)

Putukate nime-esinevuse kohta regilaulude andmebaasis andis ülevaate selle raamatu tarbeks väljaandeseeria „Vana kannel“ üks koostajaid Kanni Labi. Pärast samatähenduslike nimekuju *herila~erila~õrila-* või *sipelg~sippelg-*, *kilk* ja *ritsik* ühteviimist selgus, et esikoht on kirbul (nimetus esineb 957 korda). Enam kui pooltuhat korda esinevad nimetused *sitik[as]* ja *parm*, järgnevad *lutik[as]* (üle 400 korra) ja *sääsk* (üle 300 korra). Vähem-nimetatuid (200–300 vahepeal) on hulgi: *mardikas*, *mesilane*, *herilane*, *kilk~ritsik*, *porikärbes*. Esikolmiku kohta võib öelda, et populaarsus ei tulene tege-lase enda kuvandist, vaid need laulutüübid on olnud kaua populaarsed ning nende variante rohkem kirja pandud või helisalvestatud. „Hiir hüppas“, mille lõpus kirp aknast välja hüppab, on tuntud tantsulaul, samuti on seda lauldud väike-lastele. Teine populaarne lastelaul on „Parmu matus“. Sitika sattumine pingerea edukate hulka (kokku 566 korral) võib tuleneda sellest, et vahendab pulmatavandisse kuuluvat rituaalset sõimu, millega pruudi- ja peiupooldes laulikud üksteist „üle laulsid“. Sama võib arvata porikärbse kõrgest reitingust.

Ole vait, sa räuauk,
 pea kinni oma suumulk!
 Mis sa sitik, sirised,
 porikärbes porised,
 sa oled sitiku sulane,
 porikärbse poisike! (Mustjala, 1949)

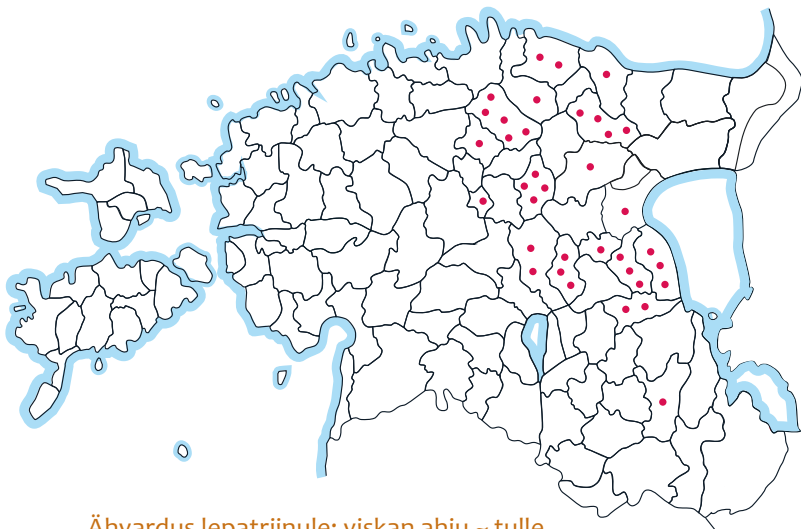
Üldhinnangus on laialt tuntud putukatel regilaulus üsnagi oluline koht. Eelisolukorras on need nimetused, mis vastavad algriimi ja värsijala pikkuse nõuetele. Võimalust iseenast putuka kaudu eksponeerida pole inimene kasutama jätnud: *...ise aga istsin hiire selga,/ jalad panin parmu selga,/ sääred seadsin sääse selga; oh mina vaene varbelane,/*

siniselga sipelgane; kus on lutik lehma suurus,/ kirpu kirju koera suurus,/ riitsikas rebase suurus; ka olen kerbud kinni pannud,/ sääsed säädsin kammitsasse,/ parmud panin ma pilusse; ma lähen lutikaid lugema,/ kirpu üles kirjutama.

Loitsud ehk nõidussõnad. Pahade putukate tõrjemaagias sõnajõudu kasutamata hakkama ei saadud. Pikkamööda jõuti tõdemuseni, et sõnadest tõesti tulu ei tõuse. Eesti loitsuvaramu teadusliku väljaande koostaja Mare Kõiva kirjutab: „Loitsud liikusid alates 19. sajandi lõpust elavast käibest mäletamise perifeeriasse. Kuigi 20. sajandi teise poole väliuuringute materjalide hulgast leiab üllatavaid teateid, oli liigisisene mitmekesisus hääbumas. Üldine moderniseerumine, sanitaarhügieeniliste nõuete muutused ja ametliku meditsiini arstivõimekuse kasv, samuti koolitatud meedikute tööala laienemine maapiirkondadesse mõjutasid klassikalise loitsupärimuse teadmist.“ (Kõiva 2019: 11)

Traditsiooni püsimist on soodustanud selle tuntus ümberkaudsetel rahvastel. Tirtsult küsiti tervendavat salvi, kilgilt sooviti luuhamba asemele raudhammast. Lepatriinul lasti ennustada tulevikku (Tartes, Pöder 2008: 152 jj; Krikmann, Sarv 2008: 220–225). Kui sõnade tõsiseltvõetavus taandub, liigub osa loitsudest laste kasutusse ning toimub funktsiooninihe.

Sõnalise pöördumise eesmärk seisneb loitsude puhul adressaadi mõjutamises vastavalt inimese soovile ja tahtele, ent sõnastusele kehtib reglement: hoidutakse agressioonist. Selle asemel suunatakse objekt mujale. Vormel „minge sinna, kust olete tulnud“ sobis täide või satikate kohta. Sõnumistegevust kommenteeriti kui täide „kaotamist“, lähtudes võrduspõhimõttest: „Kuidas mina teistele, nõnda teised minule.“ Taotlus mitte välja näidata hävitamissoovi tuleb eesti loitsudes

Ähvardus lepatriinule: viskan ahju ~ tulle
(Krikmann, Sarv 2008, lk 242).

hästi ilmsiks ohtlike eluslooduse esindajate puhul nagu hunt või madu. Uueaegsete lepatriinusõnadega on teisiti. Suurelt osalt on need kirja pandud viimatisel aastasaja vältel kooliõpilaste poolt. Tekstikorpuse 1290 kirjapanekust sisaldab u neljandik (u 300 varianti) sõnalist agressiooni. Nimelt, kui ähvardatav ei täida sõnuja soovi, siis järgneb karistus: „tapan ärr“; „võtan pea maha“; „pea võtan, perse jätan“; „viskan ahju“; „löön kahe kivi vahel lõhki“. Niisugustel agressiooniväljenditel on piirduv levikuala. See hõlmab Lääne-Virumaa ja Järvamaa ning kulgeb vööndina Põhja-Tartumaa suunal (Krikmann, Sarv 2008: 220; 223). Muidugi kerkib küsimus, kas traditsiooni sellise esindatuse tagab mingi iseäralik sõnuja meelsust näitav põhjendus. Tundub siiski, et sisulist põhjendatust siin pole. Lühivormilistele folklooriliikidele

on omane, et vormelite geograafilise leviku ala osutub (võrreldes nt muinasjutumotiivide või kalendritavandiliste nähtustega) suhteliselt ahtaks ja piiratuks. Ähvardus „tapan ära“ esineb hõredalt Põhja-Eestis, pea mahavõtmise ja tulleviskamisega ähvardamine on tuntuks Põhja-Tartumaal (samas; 223; 242). Omamoodi huvitav on soov, et lepatriinu näitaks, kustpoolt sõda tuleb (samas: 221; 240). Selle teadaolevalt ka ingerisoomi ja vadja pärimuses esineva vormeli idapoolne levikuareaal suunab küll oletusele, et sõja-teema esindatusel on seoseid ohu tajumisega ida poolt!

Maagilised toimingud täiendavad sõnajõudu ja vastupidi, loits konkretiseerib toimingu eesmärgi. Nii ühed kui teised on motivatsiooni poolest rahvusvahelised ja universaalsed. Olenevalt toimingu funktsioonist ning laadist on need tegevused liigitatud vastavalt ennetavaks maagiaks, kaitse- ja tõrjemaagiaks, kontaktmaagiaks, imitatsioonimaagiaks, analoogimaagiaks, ravimaagiaks, armumaagiaks jne. Kahjustavat maagiat on nimetatud ka mustaks ja tervendavat valgeks maagiaks.

Eraldamise, s.o piiramise, kontakti katkestamisega vm viisil irrutamine kuulub tüüpiliste maagiavõtete hulka. Kõige enam kohtab manipulatsioonide kirjeldusi elamuparasiitide tõrjemaagias. Nt prussakate tõrjes kuulub eraldamisvõtete hulka uksest välja saatmine, metsa viimine, pärituult viskamine, eritingimuseks seljapööramine, toimingust rääkimise või tagasivaatamise keeld, tagurpidi lahkumine. Edutoovaks on peetud kahjuri toimetamist väravast välja, võõra inimese tasku, ristteele, teispoole piiret, kolme saksa maa peale, voolavasse vette, põhjakaarde. Kahjurite kaotamise võtete hulka kuulub ka nende sulgemine (nt seitse või üheksa täid nartsu sisse, õõnestatud pihlakaoksa sisse,

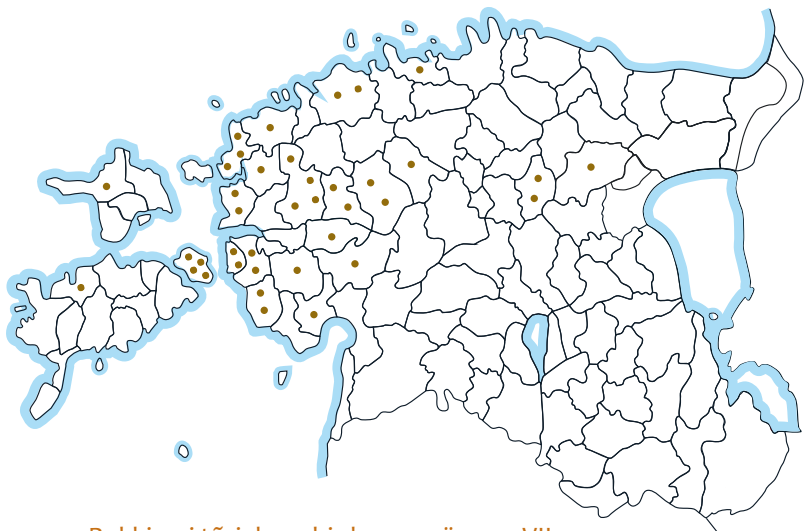
tikutoosi), seosesse viimine kaduvikuga (surnuga kaasa saatmine, surnukirstu poetamine, lahtisesse hauda viskamine). Olulisemaks peetud ajad on vanakuu reede või kaduneljapäev, üldiselt vanakuu aeg, arvumaagias on eelisarvud üheksa, kolm ja seitse. Ratsionaalsemate tõrjevõtete seas on vitsaga peksmine, tulise veega uhtumine, prussakate kaotamiseks ka lumega väljapühkimine.

Rahvameditsiin hõlmab nii pärimuslikke uskumusi ja maagiavõtteid kui ka kogemuslikult tundma õpitud ravivahendeid. Eelkõige on põhjust nimetada mesilaste toodangut. Imerohu maine on saanud mesileib ja linnupiim (suir ja toitepiim kärjekannudes), välispidise haavarohuna ja ka sissevõtmiseks taruvaik. Närvipõletiku raviks on lastud mesilasel vastavat kohta nõelata. Mesilaste pidajal arvati olevat pikk eluiga. Üldtuntud ravitsemisviiside hulka kuulub sipelgavannide tegemine. Et näonahk puhas ja klaar püsiks, tuli kinnisilmi kuklasepesa kohale kummarduda, et nad oma hapat näkku pritsiksid. Kõikvõimsaks imeolluseks on peetud nn sipelgavaha, mille olemasolu entomoloogid ei tunnista. Tirtsult salvi küsimise komme on teada teistegi rahvaste traditsioonist, kuid kas nahanähtude ravis sellest tõsiselt abi oli, seda ei tea öelda. Teaduslikus meditsiinis on täpsemalt välja selgitamata, kas ämblikuvõrgu panemisest haavale ka abi saab olla. Etioloogiliselt huvitav fenomen on rahva-arstide eneseusku sisendav tillukestest vaglakestest koosneva vainukõie koostlahutamise. Usk sellesse, et toimingu tasuks saadakse arstimisvõime, pidi olema ikka väga tugev.

Pärimuslik looduskalender. Optimaalse külviaja määramisel oli looduse fenoloogilise arengu markerite arvessevõtmine kõige kohasem moodus (Hiemäe 1989). Nt kui

ämblikud rohule ja põõsastele võrke kudusid, võeti seda kui orientiiri, olgu ees suvilja või talivilja külv. Kalamehele andis latika püügihooaja algusest märku esimeste kiilide ilmumine. Kaugeltki kõik otsustused siiski mõttekad polnud. Mardikaline püüti kinni ja uuriti selle alapoolelt, kas ta „pojad“ paiknevad keha eesosas, taga või keskel. Vastavalt sellele valiti külviks sobiv aeg. Samal viisil vaadati, kas kiinune on hobuse esi- või tagajalgade sõrgatsikarvade küljes. Kui kasvas ilus vili, võeti saaki kui kinnitust, et toimitud sai otstarbekalt, ning jagati oma kogemust teistele.

Põlluharija ajaarvestuses on looduskalendri aastapooled selgelt eraldatud. Eesti rahvakalendris jääb murdekoht veebruarisse. Madisepäev (24. veebruar, apostel Mattiase märtrisurma mälestuspäev) on putukate talveunest ärkamise

Rukkiussi tõrjeks sobis karusepäev 13. VII.

päev, mil neile „hing sisse tuli“. Meil on madisepäev läänemõjulisena enam tuntud ning mitmekülgsema kombestikuga maa lääneosas. Jälgiti ilma, mitmed kodused tööd olid lausa keelatud. Saaremaal ja Muhumaal kehtis teise peresse mineku keeld, et suvel poleks palju kärbeid. Et kahjurputukad hernest, kapsast ega kartulit ei rikuks, ei tohtinud neist toitu valmistada. Maagiline dialoogloitsuga „kärbeste jahvatamine“ võeti ette tähenduslikul päeval. Jälgida tuli selle päeva tuulesuunda, sest sama tuulesuunaga külv soodustas putukarüüstet. Mitmesuguse tõrje- ja kaitsemaagiaga tegeldi vastlapäeval ja tuhkapäeval. Muhumaal oli veel 20. sajandil kombeks teise peresse „kärbeid“ viia (nööri külge seoti puust või kartulist meisterdatud kärbsed ning kinnitati teise pere uksekäepidemele). Lõuna-Eestis vastu Lätimaad seostus maagiline põllu- ja aiakahjurite tõrje käädrapäevaga (17. märts, püha Gertrudi surma mälestuspäev). Kärbeste kottiajamisest sai meelelahutus, nali teadmatuga, kusjuures kotihoidjale visati pangega vett kaela. Neitsi Maarja kultusele pühendatud paastumaarjapäev (25. märts) kannab lõunaeesti keelepruugis kapsamaarjapäeva nimetust. See naistepüha oli määrav, et arvukad putukaliigid – kapsakärbes, -koi, -säask, -öölane (kuulub liblikaliste hulka nagu kapsaliblikaski) – saaki ei rikuks. Maarjapuna joomisel või karja kevadisel väljalaskmisel oli karjase rituaalse kastmise otstarbe üks põhjendusi, et siis ei tee suvel sääsed liiga. Jaanipäev, peetripäev, maretapäev, jakobipäev, mihklipäev, jõulud märgivad parmude, sääskede, kihulaste ja kärbeste aktiivsuse perioode. Sügisene madisepäev (21. september, apostel Matteuse mälestuspäev) on kevadise madisepäeva vääriline vastand. Juba 18. sajandi trükisõnas on seda päeva nimetatud kõigi elukate talveunne jäämise ajaks. Samasugust tähendust on omistatud ka mihklipäevale (29. september),

põgusalt veel ussimaarjapäevale (8. september) ja sügisesele pööripäevale (23. september).

Mänguvahendiks pole putukad ja ämblikulaadsed kuigi sobilikud, ometi on lapsed mõningatele pisielukatele sellise otstarbe leidnud. Nt peatäide kaklemapanek pole juhuslik ühekordne ettevõtmine. Analoogset vaatemängu saab jälgida, kui sipelgalõvi vastsed „kaevlema“ panna. „Liivaluidetel elutsevad putukad, kes teiste putukate püüdmiseks kaevavad liivasse trehrikujulised augud, puhuti augu põhjast välja ja pandi vastamisi „kaevlema“. Mõnikord kaevlesid „härjad“ päris ilusti ja innukalt. Kelle härg võitis, see oli ka ise võitja.“ (Kuusalu, 1937) Augu põhja varjunud sipelgalõvist on näha ainult kaks konksjat haaratsit – selle lamedakehalise röövli lõuad, mis näevad välja nagu sarved. Nüüd ootab ta sipelgat, kes sõredal liival libisedes varitseja lõugade vahele satub, ja kui mitte, siis aitab varitseja sellele veel kaasa, nagu teevad ämblikud saaki püüdes. Võistluslikkust on ka maamõõtja-ussikese omapärase kulgemisviisi jälgimises. Kellele rohkem maad möödeti, sel oli põhjust rõõmustada. Vaatlemisvõimalus aitas pärssida entomofobiat – seletamatut hirmu ja jälestust, millest tavaliselt elu jooksulgi ei vabane. Öudolendite nimistusse kuuluvad ämblik ja kõrvahark, praegusajal ka puuk ja põdrakärbes. Parmuveski tegemisest on teateid eri paigust. Rahvapedagoogilise hinnangu järgi oli see taunitav ja karjapoisid said tõelda: „Miskit looma, ka putukat ega ussikest ei tohi piinata; kui tapad, siis tapa ära, muidu need piinatud loomakesed tulevad viimselpäeval sulle kallale.“ (Räpina, 1933) Seda animismisugemetega vaatenurka toetavad pärandkultuuri mõjuline kodune kasvatus, kirikuõpetus ning 19. sajandi teisel poolel levima hakanud loodushoiuideed.

HERILANE

KIMALANE, VASKLANE

Kevadel on herilased (*Vespidae*) nagu peidus ja neid ei pandagi tähele, kuid heinaajal hakatakse juba märkama nende kerakujulisi peamiselt hoonete katusealustesse ehitatud elamuid ning tunglemist pinnasesse rajatud pesasissekäikude ümber. Kui herilaseviu või koguni karu on maaheirilaste uru lahti koukinud, võib imestada, kui sügavale pesa rajatakse, et see puutumatuks püsiks. Pesakoha valiku järgi

– varjulisse paika hoones või põõsale lageda taeva all, maa sisse sügavale või madalale – tehti otsustusi eeloleva suve ilmade kohta. Herilaste raku leidmist eramus või selle lähistel on enamasti peetud hea õnne märgiks, teinekord ka tulekahjuendeks, üks ikka koldse tulekeeli meenutava triibustuse pärast putuka tagakehal. Regilaulu paralleelvärssides on herilast nimetatud kõrvu mesilasega. Lõunaeesti murretes öeldakse herilast veel ka kimalaseks, Eestimaa kaguosas vasklaseks. Olgu mesilane, kimalane või herilane, kõik nad kuuluvad rahvausus hingeloomade hulka.

...Kõik on mehed, kel on mütsid,
kõik on poisid, kel kübarad –
ei ole mehe mielta peassa,
poisi uidu otsaiaessa.
Mesilaise miel on peas,
erilase kiel on suus.
Kõrtsis juob tema kõige pääva,
kõrtsis kõige sie nädali... (Jõhvi, 1888)

Erilane – kohapealse nimetusena esineb „vasklane“. Erilase nime tegelikult peaaegu ei esine. Nimetuse „vasklane“ on nimetatud putukas saanud arvatavasti, suure tõenäolikkusega sellest, et ta on vase karva, mitte punase vase (*Cuprum*), vaid messingi karva. Kohapeal on üldmõistena tarvitusel nii vase kui ka messingi kohta sõna „vask“. Võiks tuua ütelusi igapäevasest elust: „Sa ei saa siin elädä, siin olet kui vasklasepesän; tule ärä palutada, siss saa rahu majja.“ Vasklasepesä on erilasepesa. (Otepää, 1938)

Kui vasklasõ (kirjakeeles: erilase) on vihatsõ ja tükisse tsuskama, ilma et näid olessi ärritadu, siss om luuta halba ilma. (Üldiselt tuntud.) (Otepää, 1939)

Kui erilaste pesä rästa all olive, sis pidi saama kuiv suvi.
(Kanepi, 1963)

Kui vasklased hoonete katuste ala oma pesasid teevad, siis saab vilu suvi, kui aga metsa kändude, puuokstesse ehk liiva-
aukudesse pesitsevad, siis tuleb soe suvi. (Rõuge, 1928)

Hörüläne hää luom (vanasõna). Kui hörülast tuast nägib,
tähendab õnne. (Kuusalu, 1959–1961)

Kui erilase pere lendab katusest välja, tuleb tulekahju.
(Väike-Maarja, 1927)

Kui lauritsapäeva ümber palju herilasi on, siis arvatakse sel
sügisel palju tulekahjusid olevat. (Viru-Nigula, 1879)

...Mesilaine linnukkene,
erilaine teine lindu,
lenna üle üheksama mere
ja üle kaheksama kabeli,
tuo mett mättast, mesisest mättast,
aavale võijeks, aavale parandamiseks!
Aamen! (Iisaku, 1962)

Sügisel lendasid meil herilased akna peale, neid ilmus sinna
kümnete viisi. Ema lõi neid kärbsepletiga sealt ära ja kirus, et
„mis te tulete siia“. Aga isa oli juba voodihaige siis, ja minule
tuli see mõte, et nad on ju surmariigi hinged, sellepärast
tulevad. See mõjus nagu ettekuulutus või. Aga ma ei lausu-
nud sellest sõnagi. (Tartu, 2021)

Korra käinud Priisauna vanamees mööda teed oma küla
vahel. Näind, et va naabrivanamees tee kõrval lepiku ääres
pikali maas, seljali. Priisauna vanamees läind naabrivana-
mehe juure. Ei ole vanamehes hingemärki sugugi olnud.

Vanamehe ligidal lennutanud tuulispask. Priisauna vanamees võtt naabrivanamehe jalust kinni ja keerand kummuli. Tuulispask hakand ümber vanamehe keerutama. Priisauna vanamees keerand siis naabri jälle seljali. Üks erilane pugend vanamehele ninast sisse. Tuulispask kadund ära. Varsti saand vanamees maast üles ja võtt Priisauna vanamehe rabatitest* kinni. Üelnd: „Keda sa, kurat, narrid siin?“ Raputanud Priisauna vanameest hästi. (Kadrina, 1989)

* revääridest, kuuekaelusest

Nende tegemisi ei tohi segada. Herilaseviu oli pesa avastanud ja pesakärjed välja tirinud. Pesa oli tehtud lillepeenrasse. Proovisin veevooluga sealt välja tõrjuda, lasin neile dušši, aga nad avastasid, kes süüdlane. Sopsid mind läbi pükste valusasti. Katsusin, et põgenema sain. Ära torgi! Kaks päeva pidin ettevaatlik olema, hiljem leppisime ära. Herilased ehitasid kiiresti uued kärjed. (Iisaku, 2020)

Aga herilased tuli kohe maha nootida. Tegid esikusse maja, me ei saanud sauna kütta ega midagi. Keetsime vett pajas ja valasime neile peale kuuma vett. Nagu vene kiriku kuplid olid pesad neil, hallikat värvi nagu paberist. (Jõhvi, 2020)

Mina olin karjapõlves tuttav herilaste hävitaja ja tapsin ka ussa, kus aga leidsin. Mõnel päeval hävitasin ma mitu herilase rakku ära, aga iialgi ei nõelanud mind herilane, kuna aga teised eemal vahtijad salvata saivad... Vanad inimesed ütlesivad alati, et ma ennast metsa vastu viisakaste olen ülesse pidanud. Asjal on küll koguni teine külg, sest tuttav on, et herilased mõne inimese higihaisu ei salli, aga rahvas seletab asja ikka oma vaatepaigast. (Kadrina, 1904)

Ma tegin nüüd sügisel esimest korda õunamahla. Ajasin õunu läbi ja lõhna peale tuli sinna 200–300 herilast. Aga